



اجتهاد مدنی

اسلامی که موسای صدر می فهمد*

سینا صالحی**

امام صدر در این مسیر اگر چه هیچ گاه از موضع خود به عنوان یک عالم اسلامی عقب نمی نشیند و از «شان قدسی حکم» نمی کاهد و از این نظر خود را منتقد قوانین موضوعه فاقد روح قدسی و غیب گرایی می داند، اما معتقد است مجتهد به منظور یافتن زمینه و موضوع حکم بدون شک باید به جامعه و قوانین موضوعه نظر و پس از آن برای استخراج حکم به منابع دینی رجوع کند. امام موسی صدر در کشف و شهود اجتماعی خود بیش از پیش بر ظلمی که در قالب برخی برداشت ها از حکم دینی بر زنان روا داشته می شود آگاهی یافت. او نسبت به بدرقتاری و ظلم به زنان بسیار حساس بود و می گفت: «به زن ها در طول تاریخ ظلم شده، ما این کار را نکنیم.» (۸) این حساسیت او را بر آن داشت تا در میدان فقه و فقاقت برای رفع ظلم از زنان دست به کار شود.

به منظور بررسی جزئی تر، بخشی از نوآوری های فقهی امام صدر در ادامه و تا پایان این یادداشت به مثال هایی درباره حقوق زنان در نگاه ایشان خواهیم پرداخت، بویژه اینکه ظلم به زنان در قالب قوانین موضوعه و برداشت های ناروا از حکم دینی هنوز هم در روز جامعه ماست. اجتهاد پویای امام موسی صدر در موضوعاتی چون «چند همسری» و «شروط ضمن عقد از دواج» متبلور شد.

امام صدر موضوع حکم چند همسری را در دسته ای قرار داد که «در اوضاع و احوال گوناگون به لحاظ مدلول تحول پذیر است.» او در تفسیر آیه «وان خفتم الا تقسطوا فی الیامی فانکحوا ما طاب لکم من النساء مثنی و ثلاث و رباع فان خفتم الا تعدلوا فواحدة...» (۹) اعتقاد داشت این آیه در مقام ارائه راه حل برای «مسئله نگران کننده بی عدالتی در

امام صدر به راستی مجتهدی بود آشنا با جامعه و اساساً تعریفی که از اجتهاد ارائه می داد با این اعتقاد او سازگار بود: «اجتهاد به معنای پویایی و تحول و عطف نظر به جهان واقع در چارچوب غیب گرایی و مطلق بودن و الهی بودن حکم است.» (۵) در توصیف فرایند اجتهاد، با صداقت و واقع گرایی می گوید: «در استنباط مجتهد علاوه بر متون و منابع دینی، تجربه و ممارست و ملکه ذاتی او نیز دخیل است.» (۶) امام صدر بانه رسمیت شناختن این واقعیت (تأثیر پذیری مجتهد از تجربه و ملکه ذاتی اش) بیش از دیگر شخصیت های بلند پایه حوزوی تلاش کرد تجربه خود را به عنوان یک عالم دینی به دغدغه های مردم عادی نزدیک کند. هجرت از حوزه به جامعه برای او در واقع به معنی ترک گفتن فضای انتزاعی درس و بحث و قرار گرفتن در معرض اقتضائات واقعی محیط اجرای حکم الهی بود. «غیب باوری و پیامدهای آن، در عمل، با تحول و توجه تام و تمام به ضرورت های دگرگون شونده اجتماعی منافات ندارد. به عبارت دیگر عرشی بودن حکم با فرشی بودن عمل در هنگام نیاز انسان تناقض ندارد.» (۷)

امام صدر به راستی مجتهدی بود آشنا با جامعه و اساساً تعریفی که از اجتهاد ارائه می داد با این اعتقاد او سازگار بود: «اجتهاد به معنای پویایی و تحول و عطف نظر به جهان واقع در چارچوب غیب گرایی و مطلق بودن و الهی بودن حکم است.»

«فقهی مانید بینند که رسول خدا (ص) ۴۰۰ سال پیش چه کردند، آنها باید فکر کنند که اگر ایشان امروز می بودند چه می کردند.» (امام موسی صدر، مجتهد نو اندیش ایرانی) (۱)

این یادداشت با عنایت به سلوک اجتماعی و روح حاکم بر تفکر امام موسی صدر و بایبوندادن عباراتی از مقاله ایشان با عنوان «روح تشریح و واقعیت قانون گذاری در اسلام» (۲) نوشته شده است. اهمیت آرای امام موسی صدر - که در این یادداشت به آن پرداخته می شود - زمانی روشن می شود که شأن علمی ایشان و طبقه فکری که به آن تعلق دارد را بازناسیم. این آرا نه متعلق به یک روشنفکر دور افتاده از شریعت است و نه برداشت های ذوقی یک خطیب دینی دسته چندی، بلکه آرای فقهی یکی از برجسته ترین دانش آموختگان حوزه های علمیه در دوره معاصر است. شاگرد شاخص آیات عظام پروجردی و محقق داماد (مکتب قم) و خوبی و حکیم (مکتب نجف). او در میان فقیهان جوان هم دوره خود چنان سرآمد بود که شهید آیت الله محمد باقر صدر درباره مقام علمی اش چنین گفت:

«اگر پسر عمومی من طبق سنت حوزه در حوزه می ماند قطعاً مرجع علی الاطلاق شیعه می شد.» (۳) جنبه دیگر اهمیت این آرا مربوط به زمان طرح آنان است. شاید مخاطب در طی متن احساس کند دسته ای از این آرا و نظرات از سوی بعضی مراجع نو اندیش کنونی بیان شده است، اما نکته مهم این است که امام موسی صدر این نظرات را بیش از سی سال پیش مطرح کرده است. با این قیاس، معنی سخن شهید اندیشمند آیت الله مطهری فهمیده می شود که فرمود: «آقای صدر پنجاه سال جلوتر از زمان خود حرکت می کرد.» (۴)



محاكم مدنی ما با تفسیرهای انحرافی مواجهه و از احقاق حق زنان جلوگیری می شود. نظیر آنچه درباره شرط تنصیف اموال در محاكم ما روی می دهد و عملاً حق زن در قالب بازی با کلمات نادیده گرفته می شود. (۱۳) یا حتی در بعضی موارد این قواعد در جهت عکس به کار گرفته می شود، مانند شرطی که به تازگی برای «عند الاستطاعه» شدن مهر در اسناد ازدواج گنجانده شده است.

نگاه انسانی و دغدغه رفع ظلم چون روحی در کالبد سلوک و اجتهاد مدنی امام موسی صدر بود و همین روح انسانی در لحظه لحظه حضور او در فضای متکثر لبنان موجب شد بعضی اشخاص سرشناس مسیحی (۱۵) آن کشور روش و دین او را قابل پذیرش برای تمام مردم لبنان قلمداد کنند. به امید آزادی این بزرگرمرد مصلح ایران و اسلام.

• برگرفته از کلام امام موسی صدر، کک به عزت شیعه ص ۳۳۶.
• هداشنجری کارشناسی حقوق.

پی نوشت:

- ۱- محسن کمالیان، عزت شیعه ۲، قم، صحیفه خرد، ۱۳۸۶، ص ۱۰۵.
- ۲- این مقاله در کنفرانس هشتم «التعرف الاسلامی» (آشنایی با اندیشه اسلامی) در الجزایر در ۱۹۷۳م ارائه شده است.
- ۳- نامه مفید، سال چهارم، شماره چهارم، صص ۹۴-۹۳.
- ۴- به نقل از دکتر صادق طباطبایی، محسن کمالیان، عزت شیعه ۲، قم، صحیفه خرد، ۱۳۸۶، ص ۱۲۳.
- ۵- موسی صدر، روح تشریح در اسلام، تهران، نشر شهر، ۱۳۸۷، ص ۱۷.
- ۶- همان.
- ۷- همان، ص ۱۶.
- ۸- هفته نامه همشهری جوان، شماره ۱۸۱، ص ۵۳.
- ۹- اگر در اجرای عدالت میان یتیمان بیما کنید، هر چه از زنان که شمارا پسند افتاد، دو دو، سه سه، چهار چهار، به زنی گیرید. پس اگر بیم دارید که به عدالت رفتار نکنید، به یک زن یا به آنچه مالک شده اید اکتفا کنید... (نسا: ۳)
- ۱۰- موسی صدر، روح تشریح در اسلام، همان، صص ۱۸-۱۹.
- ۱۱- همان.
- ۱۲- و ۱۳- همان، ص ۲۲.
- ۱۳- تشریح این بحث از حوصله این متن خارج است و مقاله مستقلی می طلبد.
- ۱۵- جورج جرداق، نویسنده سرشناس لبنانی.

خانه را معین و حتی تکلیف فرزندان در صورت طلاق را تعیین می کرد. (۱۰)

از جمله بدیع ترین نظرات امام صدر در آن زمان، مربوط به شرط تداوم نفقه تا پس از طلاق است: «اگر زوج بخواهد زوجه را بدون دلیل منطقی طلاق دهد باید نفقه او را تا هنگامی که شوهر اختیار نکرده است بدهد یا مبلغی کلان بپردازد. این شرط از اختیارات مرد در طلاق می کاهشد. (۱۱)» و احراز شروط را در صلاحیت دادگاه می داند و همچنین برای جلوگیری از سرسختی مرد در خودداری از طلاق پیشنهاد می کند: «در شروط ضمن عقد به و کالت دو داور یا دادگاه از جانب زوج در حالت های خاصی از طلاق اشاره شود. (۱۲)»

با مقایسه آنچه مصلحانی چون امام موسی صدر می خواستند و وضعیت کنونی جامعه و بویژه محاكم قضایی کشور در می یابیم، پیش نیاز کارآمدی تمام این قواعد و نظرات علمی همان انگیزه اصلی امام صدر یعنی نگاه انسانی و تلاش و دغدغه برای رفع ظلم است. در غیر این صورت تصویب صوری این شروط و قواعد، عملاً در

کار یتیمان است نه برای جواز اختیار چهار همسر. او این قاعده را تنها قابل تعمیم در جوامعی با شرایط خاص، مانند شرایط پس از جنگ می دانست. با این اوصاف تأکید داشت: «فر آن در هیچ نص صریحی از جواز چند همسری مطلق یاد نکرده است.» امام صدر در مورد سیره معصومین در چند همسری نیز آن را مخصوص شرایط خاص دانست: «سیره پاک پیامبر، سلوک اصحاب و امامان سیره ای عملی است و مطلق نیست و چون ادله لیبی در اصطلاح علمای علم اصول می توان آن را به علل خاص و شرایط مشخص مخصوص دانست.» او حتی در صورت تعمیم این حکم در جوامعی با شرایط خاص معیارهای احراز عدالت در جوامع امروزی را متفاوت از زمان معصومین ارزیابی می کرد: «شرط عدالت به تناسب تفاوت حقوق زن، که تعیین کننده امکان توانایی مرد در عمل به مسئولیت خود در قبال بیش از یک همسر است، تفاوت می کند. این نظر ماست، هر چند روایات به تفسیر رعایت عدالت در رفتار با همسر پیردازند، زیرا شأن زن از حیث خوراک، پوشاک و مسکن هم متفاوت است و تغییر پذیر. (۱۳)»

امام موسی صدر در اجتهاد مدنی خود دیگر موضع ستم به زن را در جوامع اسلامی معاصر، مطلق العنان بودن مرد در طلاق یا خودداری از طلاق و جز آن تشخیص داد. او برای برون رفت از این وضعیت به اصولی متوسل شد که به گمان او اساساً به هدف تحول وضع شده اند؛ قواعدی مانند «المؤمنون عند شروطهم» و «اوقوا بالعقود». پیشنهاد او پیش بینی شروط ضمن عقد با استناد به قواعد فوق برای ایجاد «شیوه های جدید ازدواج» بود که در قالب آن «حدود آزادی مرد در طلاق یا خودداری از طلاق را مشخص و تکلیف محل و دارایی به دست آمده از کار و اموال موجود در

نگاه انسانی و دغدغه رفع ظلم چون روحی در کالبد سلوک و اجتهاد مدنی امام موسی صدر بود و همین روح انسانی در لحظه لحظه حضور او در فضای متکثر لبنان موجب شد بعضی اشخاص سرشناس مسیحی آن کشور روش و دین او را قابل پذیرش برای تمام مردم لبنان قلمداد کنند